ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ТА РЕАКТИВНА АГРЕСІЯ: КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ І ПРОБЛЕМА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ НА ПРАКТИЦІ

Черненко Д. Р., *Київський університет інтелектуальної власності та права*

DOI: 10.53672/ej.6.2026.05.11 Check for updates

Анотація. У тезах здійснено теоретичне обґрунтування критеріїв розмежування інструментальної та реактивної агресії з урахуванням філософсько-правових концепцій її походження (Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс) та соціально-психологічних чинників детермінації (фрустрація, провокація, соціальне научіння за А. Бандурою). Авторка розмежовує поняття «агресія» і «агресивність», аналізує класичні визначення А. Басса та Р. Берона і Д. Річардсон, а також виявляє проблеми практичної кваліфікації цих форм у судово-експертній діяльності, зокрема помилкове трактування вольового контролю під час реактивного афективного спалаху як спланованої інструментальної агресії. Зроблено висновок, що розмежування потребує системного аналізу взаємодії багатьох чинників, оскільки прагматична мета та афективна розрядка в реальних правопорушеннях часто переплітаються.

Ключові слова: інструментальна агресія, реактивна агресія, агресивність, судово-психологічна експертиза, фрустрація

Постановка проблеми. Проблема агресії та агресивності протягом століть розглядалася з філософських, релігійних та літературних позицій, проте лише у XX столітті вона стала предметом систематичних наукових досліджень. Сьогодні теоретична сфера агресії розробляється у психологічному, соціологічному, політологічному, біологічному та антропологічному напрямах, відображаючи багатовимірний рівень соціального життя. Кваліфікація агресивної поведінки належить до найскладніших завдань судово-психологічної експертизи та кримінальної психології.

У судово-експертній та правоохоронній практиці оцінка деструктивного діяння безпосередньо залежить від встановлення його мотиваційної структури: чи вчинено акт як спланований засіб досягнення позаагресивної мети (інструментальна агресія), чи він став імпульсивною реакцією на фрустрацію, загрозу або афективне збудження (реактивна агресія). Ескалація таких проявів, як жорстокість, насильство та всеохопне відчуження, становить загрозу розвитку людства.

Попри наявність теоретичного розподілу агресії на інструментальну та реактивну, їх розмежування на практиці стикається із суттєвими труднощами. Прагматична мета та афективна розрядка в реальних протиправних діяннях часто переплітаються. В умовах затяжного макросоціального стресу, десоціалізації, руйнування правових гарантій та відчуття безкарності межі між цими феноменами стають розмитими. Це створює ризик спотворення юридичної та експертної оцінки суб'єктивної сторони правопорушення.

Мета. Теоретично обґрунтувати критерії розмежування інструментальної та реактивної агресії з урахуванням філософсько-правових концепцій, форм її вияву (зокрема в умовах масової поведінки) та соціально-психологічних чинників, а також виявити проблеми їх застосування у судово-експертній практиці.

Аналіз стану опрацювання питання. Філософсько-правові витоки розуміння агресії як вродженого потягу або набутої реакції сягають Античності. Ж.-Ж. Руссо вбачав причини деструктивності не в людській природі, а в негативних обставинах суспільного устрою та неадекватному вихованні. Натомість Т. Гоббс обґрунтував необхідність соціальних норм, обмежень та де-

ржавної влади для контролю над вродженими деструктивними імпульсами людини у стані «війни всіх проти всіх». Філософську проблематику витоків агресії розробляли також Р. Декарт, Дж. Локк та Г. Лейбніц [5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

Фундаментальні психологічні та біологічні механізми виникнення агресії висвітлено у працях З. Фройда (інстинктивізм), К. Лоренца (етологічний підхід, де агресія бачиться як інстинкт збереження виду та основа внутрішньовидової конкуренції чи навіть позитивних прагнень до самореалізації), А. Адлера (агресія як компенсація почуття неповноцінності й прагнення влади), Дж. Долларда (фрустраційна теорія), А. Бандури (теорія соціального научіння та спостереження за родинними та медійними зразками), А. Басса та М. Доугела, Л. Берковіца та Р. Берона і Д. Річардсон (модель поведінки, спрямована на завдання шкоди) [3, с. 112–118; 1, с. 62–65; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

Екзистенційні витоки деструктивності та оборонної агресії, викликаної страхом перед уявною загрозою й невиконанням екзистенціальних потреб, детально описано Е. Фроммом.

У вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі специфіку кримінальної та соціальної агресії аналізували В. Тимошенко, В. Чорнописька, А. Реан, В. Кудрявцев, О. Змановська, Ф. Сафуанов та ін. Особливості функціонування агресивних реакцій у кризовому суспільстві висвітлюють М. Слюсаревський, П. Духлій, Д. Трофімова та В. Васютинський [3, с. 112–118; 4, с. 58–59; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

Виклад основного матеріалу.

1. Понятійно-категоріальний апарат та методологічні засади розмежування

Класичне визначення А. Басса описує агресію як реакцію, що завдає шкоди іншому організму, та класифікує її за шкалами: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Проте сучасний підхід Р. Берона і Д. Річардсон визначає агресію як цілеспрямовану модель поведінки (а не просто емоцію чи установку), що передбачає намір викликати негативні наслідки та очікування результату, що виключає випадкове заподіяння шкоди [4, с. 58–59; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205]. На відміну від тваринної доцільної агресії (яка є чинником еволюційного відбору), людська агресія у суспільстві набуває характеру насильства – спотвореної свідомої реакції особистості на подразники середовища [2, с. 197–205].

Слід принципово розмежовувати:

Агресія: конкретний поведінковий акт, цілеспрямований психічний стан або модель поведінки.

Агресивність: стабільна риса особистості, готовність до агресії. Прояв агресивності є результатом складної взаємодії особистісних (трансситуаційних) та ситуаційних факторів [4, с. 58–59; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

За мотиваційною спрямованістю виокремлюють:

Інструментальна агресія: заподіяння шкоди є засобом («інструментом») досягнення позаагресивної мети (збагачення, статус, влада, самозахист).

Реактивна (емоційна, ворожа) агресія: головною метою є безпосереднє завдання шкоди як відповідь на фрустрацію, загрозу чи провокацію.

У масовій поведінці (натовпі) виокремлюють додаткові модифікації: експресивну, імпульсивну, афективну, а також ворожу та інструментальну [3, с. 112–118; 4, с. 58–59; 5, с. 125–130].

2. Соціально-психологічні та філософські детермінанти агресивної поведінки

Детермінація агресивної поведінки має комплексний характер:

Біологічні, етологічні та екзистенційні чинники: вроджені інстинкти самозбереження, прагнення подолати почуття неповноцінності, а також оборонний страх перед уявною загрозою та блокування екзистенціальних потреб у масовому суспільстві.

Фрустрація, провокації та оточення: фрустрація виникає через розходження між рівнем запитів і реальними досягненнями. Вона найімовірніше викликає агресію, якщо є інтенсивною, неочікуваною або сприймається як сваволя. За неможливості прямої відповіді відбувається зміщення агресії на замісні об'єкти або на самого себе. Сильнішим детермінантом є пряма фізична чи вербальна провокація («удар на удар»), а також вплив «сторонніх спостерігачів» (підбурювання чи схвалення).

Соціальне научіння та правовий дискурс: агресія засвоюється через спостереження за родиною, субкультурою та ЗМІ (А. Бандура). Роль суспільних норм і державного примусу полягає в обмеженні деструктивних потягів (Т. Гоббс). Водночас знизити агресію можна через відсутність вигоди від її застосування та високу ймовірність суворого покарання [4, с. 58–59; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

3. Проблеми практичної оцінки та кваліфікації у судово-експертній діяльності

У практиці судово-психологічної експертизи диференціація інструментальної та реактивної агресії ускладнюється через такі чинники:

Помилкове трактування вольового контролю: наявність цілеспрямованості та рішучості під час реактивного афективного спалаху чи фрустрації часто помилково кваліфікується як спланована інструментальна агресія.

Інструменталізація афекту: закріплення успішного досвіду реактивної агресії (або отримання вигоди) призводить до того, що афективні спалахи стають звичним інструментом домінування.

Макросоціальна кризовість і відчуження: у масовому суспільстві пригнічений стан продукує страх, який витісняється агресивністю; реактивний афект раціоналізується та прикривається псевдоінструментальними мотивами.

Складність методологічного синтезу: хоча окремі теорії прагнуть пояснити агресію через єдиний медіатор (інстинкти, научіння, гнів), у практиці експертизи необхідний системний підхід («ризоматичний» аналіз), оскільки деструктивний акт є результатом взаємодії багатьох чинників [3, с. 112–118; 4, с. 58–59; 5, с. 125–130; 2, с. 197–205].

Висновки.

1. Інструментальна та реактивна агресія розмежовуються за провідною мотиваційною метою, наявністю позаагресивної вигоди, усвідомленістю наміру та ступенем афективної детермінації.

2. Диференціація «агресії» (як поведінкового акту або моделі) та «агресивності» (як риси) є критичною: у неагресивних осіб деструктивна дія провокується переважно ситуаційними чинниками (фрустрація, провокація, підбурювання), тоді як в агресивних – особистісною готовністю та специфічним научінням.

3. Практичні проблеми судово-експертної кваліфікації полягають у маскуванні реактивних афективних спалахів під інструментальну поведінку, а також у складності розмежування свідомого насильства й імпульсивного витіснення страху в умовах макросоціальної кризи.

Список використаних джерел

1. Галицька О. В. Агресія та її похідні. Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток : зб. тез доп. X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 4 квіт. 2023 р.). Рівне, 2023. С. 62–65.

2. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. Нова парадигма. 2014. Вип. 125. С. 197–205.

3. Сахарова К. О. Психологічні детермінанти агресивної поведінки особистості в умовах соціальної нестабільності. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2025. № 6. С. 112–118. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2025.6.17

4. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6 (164). С. 58–59.

5. Чорнописька В. Агресія як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2023. Т. 10, № 2 (38). С. 125–130. DOI: https://doi.org/10.23939/law2023.38.125

Instrumental and Reactive Aggression: Criteria for Distinction and the Problem of Their Application in Practice

Chernenko D. R.

Abstract. The paper presents a theoretical substantiation of the criteria for distinguishing instrumental and reactive aggression, taking into account the philosophical-legal concepts of its origin (J.-J. Rousseau, T. Hobbes) and the social-psychological factors of its determination (frustration, provocation, social learning according to A. Bandura). The author distinguishes the concepts of “aggression” and “aggressiveness”, analyses the classic definitions of A. Buss and R. Baron and D. Richardson, and identifies problems in the practical qualification of these forms in forensic expert activity, in particular the erroneous interpretation of volitional control during a reactive affective outburst as planned instrumental aggression. It is concluded that the distinction requires a systemic analysis of the interaction of many factors, since the pragmatic aim and the affective discharge are often intertwined in actual offences.

Keywords: instrumental aggression, reactive aggression, aggressiveness, forensic psychological examination, frustration

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Черненко Д. Р. Інструментальна та реактивна агресія: критерії розмежування і проблема їх застосування на практиці. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 5 (65). С. 67–70. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.05.11.